

FÖRKÖLI GÁBOR

Szenci Molnár Albert közhelygyűjteménye és Pápai Páriz Ferenc*

Az utóbbi évtizedekben a kora újkori irodalom, oktatás és tudomány történetével foglalkozó szakirodalomban sorra jelentek meg azok a munkák, amelyek az excerpálással és a közhelygyűjtéssel, azaz a kivonatok kulcsszavak segítségével történő rendezésével vagy indexálásával foglalkoztak.¹ A magyar anyagban az egyik legjobb példa erre a humanista eredetű gyakorlatra Szenci Molnár Albert közhelygyűjteménye, amely a református szerző híres naplójának kéziratában maradt fenn.² A jegyzetanyagot Molnár három szinten rendezte: az idézeteket néhány oldalanként kulcsszavakkal csoportosította, amelyek osztályokat alkotnak, és ezekből áll össze a jegyzetelőkönyv három fő része. Az első Istenről és a természeti világról szól, a második az etika és az emberi cselekvés kérdéseit tárgyalja, a harmadik pedig a különböző művészeteket és tudományokat. Korábban már sikerült megállapítanom, hogy Molnár ebben strassburgi tanárának, Johann Benznek a *Locorum communium ... genera quatuor* című nomenclaturáját követte. Benz célja az volt művével, hogy előírja, tanítványai milyen kulcsszavak segítségével rendezzék kivonataikat. A kulcsszavakhoz négyféle listát adott meg, egyet a filozófiához, egyet a teológiához, egyet a dialektikához és egyet a retorikához. Molnár a filozófiát követte, de sokszor kiegészítette azt a teológia kulcsszavaival.³

* A tanulmány a következő kutatási projekt keretében jött létre: ERC Consolidator Grant nr. 864542, *From East to West, and Back Again: Student Travel and Transcultural Knowledge Production in Renaissance Europe (c. 1470–c. 1620)*.

¹ Válogatás a legfontosabb munkákból: Ann M. BLAIR, *Humanist Methods in Natural Philosophy: The Commonplace Book*, *Journal of the History of Ideas*, 1992/4, 541–551; Ann Moss, *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought*, Oxford, Clarendon Press, 1996; Francis GOYET, *Le sublime du "lieu commun": L'invention rhétorique dans l'Antiquité et à la Renaissance*, Paris, Honoré Champion, 1996; Alberto CEVOLINI, *De arte excerpandi: Imparare a dimenticare nella modernità*, Firenze, Olschki, 2006; *Forgetting Machines: Knowledge Management Evolution in Early Modern Europe*, ed. Alberto CEVOLINI, Leiden, Brill, 2016. A kivonatolásra vonatkozó magyarországi és erdélyi irodalomról lásd FÖRKÖLI Gábor, *Az excerpálás és a közhelygyűjtés kora újkori elmélete Magyarországon*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2021/1, 1–25.

² Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, To-3619 b MS 37. A továbbiakban a Pápai Páriz Ferenctől származó latin cím alapján: *Scriniolum*.

³ Johann BENZ, *Locorum communium comparandae rerum et exemplorum copiae accomodatorum genera IIII*, Strassburg, Anton Bertram, 1588. Lásd Gábor FÖRKÖLI, *From Commonplacing to Expressing Confessional Identity: The Sturmian Paroemiology in Strasbourg and the Hungarian Albert Szenci Molnár*, *Journal of Latin Cosmopolitanism and European Literatures*, 2022, 32–68. Jóllehet már SZENTPÉTERI Márton is közölt táblázatot a közhelygyűjtemény három fő részéről és a kulcsszavakat csoportosító osztályairól (*A költői játék ismeretelméleti szerepe a kora újkorban: Adalékok a Lusius poetici eszméletörténeti értelmezéséhez* = *Dictionarium 1604: Szenci Molnár Albert szótára*, szerk. SZABÓ András, Budapest, OSZK – Osiris, 2007, 234–259, 244–245), talán nem lesz haszontalan a függelékben olvasható hasonló áttekintés.

Benz néhány apróbb különbségtől eltekintve a filozófiai szekció lemmáit használta görög thesaurusához is, amelyben klasszikus idézeteket gyűjtött össze, hogy a nyelvtanulókat segítse frazémakincsük bővítésében.⁴ Ezzel a beosztással a strassburgi iskolaalapító, Johann Sturm elgondolását követte, aki szerint a hatékony nyelvtanuláshoz a szókincstáraknak a valóság isteni rendjét kell leképezniük, amely alapvetően négyosztatú. Ez a négy szelete a valóságnak az isteni Létező, a teremtet világ – ezt a kettőt Benz összevonta kézikönyvének első felében –, az ember mint teremtmény testi, erkölcsi, lélektani és egyéb vonatkozásokban, valamint az ember által létrehozott mesterséges dolgok szférája. Sturm a saját, iskolásoknak készített szókincstárban, vagyis nomenclaturájában is ezt az általa természetes rendnek (*ordo naturae*) nevezett beosztást követte a modern kétnyelvű szótárak alfabetikus elrendezése helyett.⁵ Szenci Molnár Albert is ezt a módszert tanulta tehát strassburgi diákként. Szótáríróként természetesen másfajta minták is adottak voltak számára. Sturm és Benz módszerének ismeretében viszont végre pontosabban látjuk, miben is segíthette Molnárt az excerpálás a szótárírásra való felkészülésben. Levelezéséből tudjuk, hogy a latin–magyar szótár előkészületeképpen 1603 körül onomasztikont, vagyis tematikus szójegyzéket készített.⁶ Ezt figyelembe véve érthetjük meg annak jelentőségét, hogy végül mégis a modern szótárakban használt ábécérend mellett döntött: a tematikus szókincstárakkal szemben az ábécérendes szótár nemcsak a szótanulást szolgálja – „néma tanítómester”-ként, ahogy az 1604-es *Dictionarium* előszavában írja⁷ –, hanem munkaeszköz is, amelyben a filológus vagy a fordító gyorsan ki tudja keresni az adott szó jelentését.

Ami a jegyzetek tartalmát illeti, korábban megállapítottam azt is, hogy a közhelyrubrikák kitöltésekor Molnár nagyban támaszkodott a herborni Hermann Germberg *Carminum proverbialium ... loci communes* című népszerű, verses mondásokat tartalmazó kisenciklopédiájára is, amelynek később, 1665-ben nagyváradi kiadása is lett.⁸ Verses idézeteinek a nagy részét innen vette. Néha nemcsak idézetet választott a könyvből, hanem a kulcsszavak rendszerét is kiegészítette a műben szereplő lemmákkal. Szépen végigkövethető a jegyzetelőkönyvben az is, hogyan váltották fel az iskolás tartalmat a Szenci Molnár Albert egyéni érdeklődéséről tanúskodó olvasmányok. Ezek közül a magyarországi humanizmushoz kapcsolódó szerzőket, Bonfini és Galeotto Marziót emelném ki, valamint a kálvinista úrvacsoratanál kapcsolatos

⁴ Johann BENZ, *Thesaurus elocutionis oratoriae Graecolatinae novus ex optimorum autorum resolutione ad orationis utriusque elegantis uberem copiam delectumque facilem, secundum ordinem naturae in locos LXXVI distinctus*, Basel, Eusebius Episcopus, 1581.

⁵ Johannes STURM, *Onomasticon puerile Argentinense*, Strassburg, Josias Rihel, 1566.

⁶ IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben, Budapest, Balassi, 2009, 21.

⁷ SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum: Opus novum et hactenus nusquam editum*, Nürnberg, Hutterus, 1604, *8r–*1r.

⁸ RMNy 3242. FÖRKÖLI, *From Commonplacing*, 41–43.

olvasmányokat, elsősorban a Pfalzban menedékre találó hugenotta, a Molnár által személyesen is ismert Daniel Tossanus (1541–1602) műveit.⁹

Mint ismert, a naplót is tartalmazó kézirat később Pápai Páriz Ferenchez került, aki külföldi peregrinációja alatt számos bejegyzéssel egészítette ki Molnár Albert jegyzeteit. Máiig nem tisztázott, hogyan szerezte meg Pápai Páriz az értékes dokumentumot. Mivel később Bod Péter Molnár levélgyűjteményét a gyulafehérvári káptalani levéltárban találta meg és másolta le, ezért feltételezhető, hogy Ferenc apja, Pápai Páriz Imre mint gyulafehérvári udvari lelkész ugyanott jutott hozzá a kézirathoz, és ő adta át a később Nagyenyedre költöző fehérvári kollégiumban fiának, amikor az 1671-ben külföldi peregrinációra indult.¹⁰ Ismert, hogy Pápai Páriz Ferenc új lapokat kötöttetett a kéziratba – ezekről később még szó lesz –, valamint hogy ebbe a kötetbe vezette saját naplóját is. A közhelygyűjteményt nemcsak saját maga által gyűjtött idézetekkel egészítette ki, hanem címlappal is ellátta, és valószínűsíthetjük, hogy a címlapon szereplő kifejezések tőle és nem Szenci Molnár Albert kéziratának valamely elveszett lapjáról származnak. A jegyzeteket Pápai Páriz görögül *Ταμειδίον*-nak, kincseskamrácskának, latinul *Scriniolum*-nak, vagyis kincsesládikónak nevezte el.¹¹ Ez a kifejezés talán kapcsolódik ahhoz az újfajta módszerhez, amelyet a 17. század második felében már megtalálunk az excerpálásról szóló értekezésekben. Vincent Placcius (1642–1699) hamburgi polihisztor például *scrinium*-nak hívta azt a rekeszekre osztott szekrénykét, amely cédulákra készült jegyzetek precíz elrendezésére szolgált.¹²

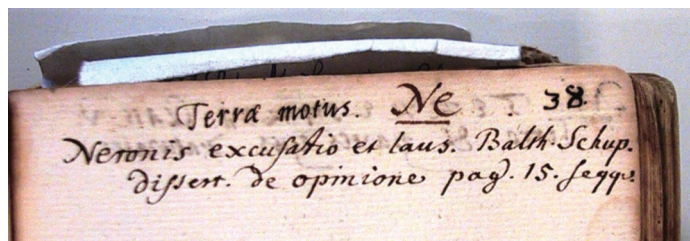
⁹ Uo., 43–48. Vagyis véleményem szerint a jegyzetek tematikus hangsúlya máshol van, mint azt a kézirat rózsakeresztes és démonológiai vonatkozásaival korábban foglalkozó Szentpéteri Márton írásai alapján gondolhatnánk: SZENTPÉTERI Márton, *Boszorkányos Szenci Molnár Albert*, Café Babel, 1999/2, 37–45; Uő., *Szenci Molnár megőrül: Előzetes egy jövőbeli pszichohistóriai tanulmányhoz = Az olvasó – az olvasás: Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. SIMON László, THIMÁR Attila, Budapest, Fiala Írók Szövetsége, 1999, 131–148; Uő., *A költői játék ismeretelméleti szerepe*.

¹⁰ Ősz Sándor Előd, *Szenci Molnár Albert levélgyűjteménye, a Collectio Molnariana = Hit 2018: Hagyomány, identitás, történelem*, szerk. Kiss Réka, LÁNYI Gábor, Budapest, L'Harmattan – KRE, 2019, 71–87, itt 72; Uő., *Reformátorok saját kezű levelei Szenci Molnár Albert gyűjteményében = Certamen VI. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*, szerk. EGYED Emese, PAKÓ László, SÓFALVI Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019, 181–188, itt 183–184. – Ősz Sándor Előd jelen kötetben olvasható írása egy másik lehetséges utat feltételez a kézirat áthagyományozódásával kapcsolatban.

¹¹ Néha a szakirodalom hibásan írásművecskének fordítja a szót. Lásd az alábbi szövegkiadás jegyzetanyagát: PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, szerk. NAGY Géza, ford. JÓZSA János, KOVÁCS Erzsébet, MARIAN Victor, PUSKÁS Lajos, TÓTH István, Bukarest, Kriterion, 1977, 135; valamint: SZENTPÉTERI, *Boszorkányos Szenci Molnár Albert*, 41.

¹² Könyvében a szekrény több fajtájáról metszeteket is közölt a hamburgi polihisztor: VINCENT PLACCIUS, *De arte excerpandi: Vom gelehrten Buchhalten liber singularis*, Holm–Hamburg, Gottfried Liebezeit, 1689, 138, 140, 152–155. Georg Philipp Harsdörffer (1607–1658) *Delitiae philosophiae et mathematicae* (1651) című könyvében is rekeszekre osztott ládikót javasolt a cédulák gyűjtésére, és cédulázás segítségével írta műveit a rendkívül termékeny teológiai szerző, Johann Jakob Moser (1701–1785) is. Lásd Helmut ZEDELMAIER, *Johann Jakob Moser und die gelehrte Wissensverwaltung in der Frühen Neuzeit = Lesen, kopieren, schreiben: Lese- und Exzerpierungskunst in der europäischen Literatur des 18. Jahrhunderts*, hg. Élisabeth DÉCULTOT, Berlin, Ripperger & Kremers, 2014, 67–92.

Érdemes megfigyelni azt is, hogy a címlapon szereplő görög jelmondat – *ΕΡΓΩ και ΑΛΗΘΕΙΑ* (munkával és igazsággal) – azonos a Pápai Páriz szótárának a címlapján olvasható latin mottóval: *Opere et veritate*.¹³ Ezenkívül Pápai Páriz tartalomjegyzéket és ábécérendes tárgymutatót is készített a kivonatokhoz. Érdemes megjegyezni, hogy a kéziratnak később volt még egy tulajdonosa és bejegyzője, Szilágyi József, aki vélhetően egy 18. századi nagyenyedi jegyzővel azonosítható, aki kézjegyét a címlapon is otthagyta. Furcsa módon meg sem próbált igazodni Szenci Molnár Albert kulcsszavainak rendszeréhez: a sturmi „természetes rend”-et erőszakosan felülírva alfabetikus gyűjteménnyé akarta átformálni a jegyzetelőkönyvet: jól láthatóan az ő kezétől származik a lapok azonosítására használt kétbetűs, ábécérendes rendszer. Így az eredeti kulcsszavak alá teljesen eltérő témájú bejegyzések kerültek.¹⁴

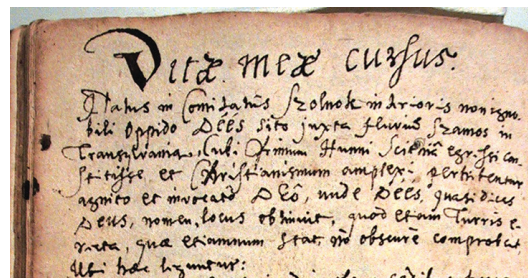
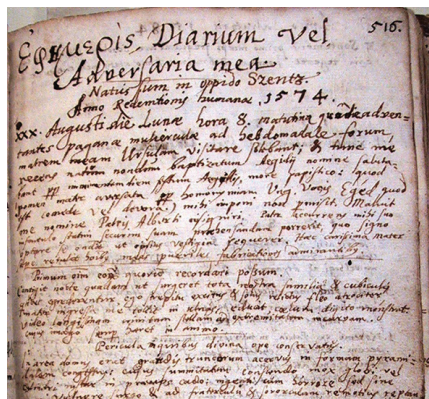
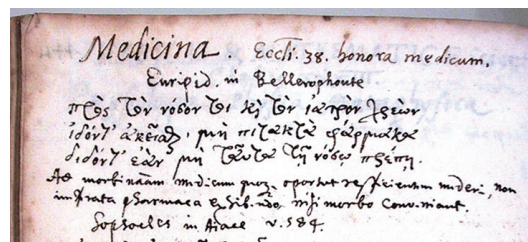
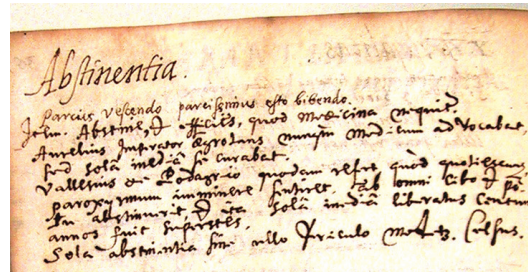
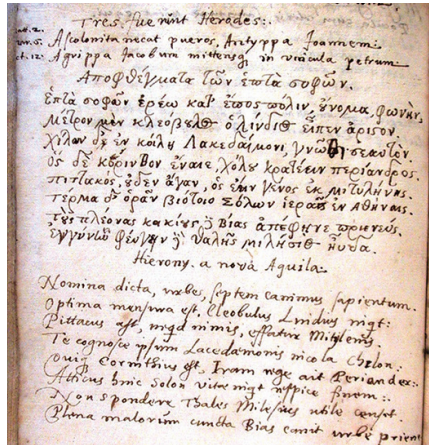
1. kép

Szilágyi József kézírása: a lapot azonosító „Ne” betűkapcsolat feltűnően hasonlít a „Neronis” szó elejére (38r)

A továbbiakban Pápai Páriz Ferenc bejegyzéseit vizsgálom. Ehhez természetesen elengedhetetlen, hogy el tudjuk különíteni Szenci Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc kézírását. Mivel mindketten naplót vezettek a kötetbe, az ottani kézírások alapján a kivonatok leíró kezeket is pontosan azonosítani lehet. Segít az is, hogy Szenci Molnár Albertnek szépen olvasható, kissé szögletes vonalvezetésű, szinte humanista kézírása van, az általa használt tinta pedig kissé elhalványult (bal oldalt, görög és latin szövegmintával), míg Pápai Páriz Ferenc (jobb oldalt) kevésbé kiírt betűi folyóírásba hajlanak, és a tintája is megőrizte sötét színét. Segítségünkre vannak jellegzetes szókezdő p betűi is (*periculo; respicientem*), és noha általában a szókezdő betűknél biztosabb azonosítást tesznek lehetővé a betűkapcsolatok, az biztosan elmondható, hogy ilyen p-t Molnár nem írt le.

¹³ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino-Hungaricum, succum et medullam purioris Latinitatis ejusque genuinam in Linguam Hungaricam conversionem ad mentem et sensum proprium scriptorum classicorum exhibens*, Lócse, haer. Samuel Brewer, 1708.

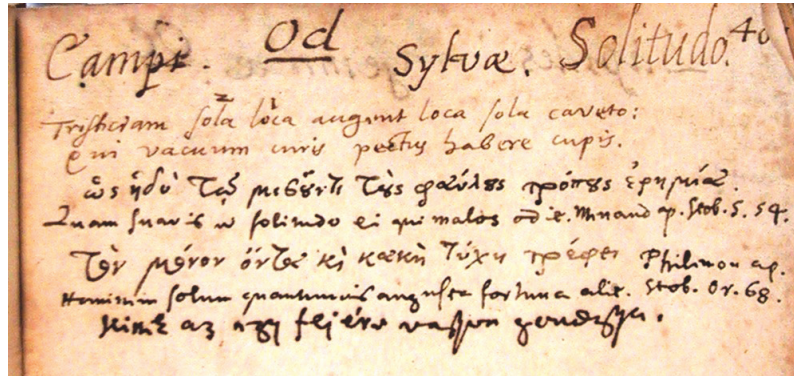
¹⁴ A kéziratról részletesen lásd Ösz Sándor Előd tanulmányát jelen kötetben.

2. kép

Kézírásminták Szenci Molnár Alberttől (bal: 46v, 516r) és Pápai Páriz Ferencről (jobb: 367v, 441v, 563v), a közhelygyűjtemény (fent) és kettejük naplója (lent) alapján

Pápai Páriz Ferenc bejegyzéseinek legnagyobb része klasszikustól származó kivonat. Feltűnően sok köztük az ógörög nyelvű. A Homérosztól, Aiszkülosztól, Szophoklészstől, Euripidészstől, Pindarosztól, Menandrosztól és másoktól származó idézetek alapos iskolázottságról árulkodnak, ugyanakkor nagyon sokszor nem közvetlenül a forrásművekből veszi át ezeket, hanem a rendszeresen hivatkozott, 5. századi Joannes Stobaeus monumentális gyűjteményéből, az *Anthologiából*. A példában az idézetek témája a magány, illetve a magányos elvonulásra alkalmas színterek, erdők, mezők tárgyköréből szerepelnek (az egyik görög idézethez később magyar nyelvű kommentárt is fűzött Pápai Páriz):

3. kép

Latin és görög bejegyzések (40r)

[Szenci Molnár Albert kezétől:]

Tristitiam sola loca augent, loca sola caveto:

Qui vacuum curis pectus habere cupis.

(A magányos helyek növelik a szomorúságot, ezért kerüld a magányos helyeket, / ha arra vágysz, hogy szíved üres legyen a gondoktól.)¹⁵

[Pápai Páriz Ferenc kezétől:]

ὥς ἡδὺ τῶ μισοῦντι τοὺς φαύλους τρόπους ἐρημία.

Quam suavis est solitudo ei qui malos odit. Menand[er] ap[ud] Stob[aeum] s[ermone] 5.54

(Mennyire édes a magány annak, aki gyűlöli a rossz embereket.)

τὸν μόνον ὄντα καὶ κακὴ τύχη τρέφει

Hominem solum quantumvis angusta fortuna alit. Philemon ap[ud] Stob[aeum] or[atione] 68.

(A magányos ember akármennyire szűkös vagyonból megél.)

Hiszen az egy fejére vagyon gondgya.¹⁶

A népszerű összeállítást persze nemcsak kényelemből használták, hiszen számos elvesztett ókori műből csak innen ismerhettek töredékeket. A tematikusan rendezett, indexált humanista kiadások mindenestre megkönnyítették a tetszetős idézetek kiválasztását. A görög nyelvű idézetekkel egyébként némiképp hasonlóan járt el Szenci

¹⁵ Az idézet Adam Siber (1516–1584) *Solitudo nutricula curarum* című epigrammájából van. Lásd Adam SIBER, *Poematum sacrum pars prima*, Basel, Joannes Oporinus, 1565, 549–550.

¹⁶ *Scriniolum*, 40r.

Molnár Albert is, aki, mint már utaltam rá, Bonfini *Symposion*ját és Galeotto Marzio *De doctrina promiscuá*ját használta természetfilozófiai, orvosi és morálbölcseleti idézetek gyűjteményeként, ugyanis mindkét mű tökéletesen alkalmas volt erre, mivel sok klasszikust hivatkoztak.¹⁷ Stobaeus műve több kiadásban is Pápai Páriz rendelkezésére állhatott, 1623-ban maga Hugo Grotius (1583–1645) adta ki azt.¹⁸ Az viszont, hogy a jegyzetek általában latinul és görögül is hozzák az idézeteket, valamint hogy a gyűjtemény egyes egységeire *sermó*ként hivatkoznak – az *Anthologia* latin címe *Florilegium* és *Sermones* is lehetett kiadástól függően –, arra utal, hogy Pápai Páriz a nagy zürichi humanista orvos, Conrad Gessner (1516–1565) először 1543-ban kiadott verzióját használta.¹⁹ Néha egy *vide* megjegyzéssel csak utal a könyv bizonyos részeire, anélkül, hogy kiírná a teljes idézetet, és előfordul, hogy az oldalszámot is megadja – ebből arra következtethetünk, hogy saját példánya is volt a minden bizonnyal nem olcsó, hatalmas fóliánsból.²⁰ Gessner kiadását sokan használták, mégis érdemes jelezni ezen a ponton, hogy Pápai Páriz Ferenc a művet forgatva olyasmit gyakorolhatott, aminek később is hasznát vehette. Helmut Zedelmaier, Ann M. Blair, Paul Nelles és mások rámutattak arra, hogy az információkeresést megkönnyítő és vezérlő indexálás hogyan járult hozzá az első modern bibliográfiák és így a *historia litteraria* megszületéséhez. Itt kell emlékeztetni arra, hogy Gessner egy másik monumentális vállalkozása a *Bibliotheca universalis* című bibliográfia volt.²¹ Tulajdonképpen már Szenci Molnár Albert is bibliográfusi munkát végzett, amikor egyes műveinek előszavában számba vette az addigi hazai könyvtermést; így járt el a postilláskönyvekkel, énekeskönyvekkel, szótárelőzményekkel, általában megállapítva

¹⁷ BÉKÉS ENIKŐ, *Antik idézetek szerepe a humanista olvasási és szövegalkotói gyakorlatban*, Ókor, 2021/2, 55–62, illetve lásd a nemrégiben megjelent kritikai kiadást: GALEOTTO MARZIO, *De doctrina promiscua*, ed. ENIKŐ BÉKÉS, Firenze, Sismel Edizioni del Galluzzo, 2024.

¹⁸ JOANNES STOBÆUS, *Dicta poetarum quae apud Io. Stobaeum exstant, emendata et Latino carmine reddita ab Hugone Grotio: Accesserunt Plutarchi et Basilii Magni de usu Graecorum Poetarum libelli*, Paris, Nicolas Buon, 1623.

¹⁹ JOANNES STOBÆUS, *Sententiae ex thesauris Graecorum delectae, quarum autores circiter ducentos et quinquaginta citat: et in Sermones sive Locos communes digestae, a Conrado Gesnero Medico Tigurino in Latinum sermonem traductae, sic ut Latina Graecis e regione respondeant*, Zürich, Christoph Froschauer, 1543. Stobaeus kiadástörténetéről lásd MICHELE CURNIS, *L'Antologia di Giovanni Stobaeo: Una biblioteca antica dai manoscritti alle stampe*, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 2008.

²⁰ Például *Scrinium*, 246v, 273r, 327v.

²¹ HELMUT ZEDELMAIER, *Bibliotheca universalis und Bibliotheca selecta: Das Problem der Ordnung des Gelehrten Wissens in der frühen Neuzeit*, Köln, Böhlau, 1992; PAUL NELLES, *Reading and Memory in the Universal Library: Conrad Gessner and the Renaissance Book = Ars Reminiscendi: Mind and Memory in Renaissance Culture*, ed. DONALD BEECHER, GRANT WILLIAMS, Toronto, Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2009, 147–169; ANN M. BLAIR, *Too Much to Know: Managing Scholarly Information before the Modern Age*, New Haven, Yale University Press, 2010; FABIAN KRÄMER, HELMUT ZEDELMAIER, *Instruments of Invention in Renaissance Europe: The Cases of Conrad Gesner and Ulisse Aldrovandi*, *Intellectual History Review*, 2014/3, 321–341; URS B. LEU, *Conrad Gessner (1516–1565): Universal Scholar and Natural Scientist of the Renaissance*, trans. BILL C. RAY, Leiden, Brill, 2023, 123–134.

a magyarországi könyves kultúra elmaradottságát.²² Érdekes módon, akik kapcsolatba kerültek Molnár Albert munkásságával, így Pápai Páriz Ferenc és Bod Péter is, egyszersmind a *historia litterae* művelői is voltak.²³ A korai irodalomtörténet-íráshoz Páriz nemcsak egyháztörténeti művével, a *Rudus redivivummal*, vagyis a *Romlott fal építésével* közelített, hanem akkor is, amikor Comenius Brandenburgban élő unokájának, Daniel Ernst Jablonskinak (1660–1741) adatokat szolgáltatott a magyarországi és erdélyi protestáns egyházak történetéről.²⁴

A következőkben arra szeretnék példát hozni, hogy Pápai Páriz olykor kiegészítette a Szenci Molnártól örökölt kulcsszavakat. Az *Obedientia* kulcsszó mellé Páriz odaírta az ellentétét, az *inobedientiát*, hogy aztán egy érdekes helyet idézhessen Szophoklész *Antigonéjából*. Választása meglepő, ugyanis Kreónnak a fiához, Haimónhoz intézett kioktató szövegéből ragad ki két sort: „ἀναρχίας δὲ μείζον οὐκ ἔστιν κακόν” (672. sor), illetve „σῶζει τὰ πολλὰ σώμαθ’ ἡ πειθαρχία” (676. sor).²⁵ Trencsényi-Waldapfel Imre fordításában így hangzanak: „Mert fejtelenségnél (*anarchia*) nincs nagyobb veszély”; illetve „De hogyha elvállalt a nép / Fegyelmező hatalmat, az megmentheti” (szó szerint: „Az engedelmisség sok testet megment”). Az anarchia elítéléséhez és az engedelmisség szükségességének alátámasztásához Pápai Páriz kontextusukból eltávolított idézetekhez nyúl, ami jól rávilágít a közhelygyűjtés mint szövegkezelési technika korhoz kötött sajátosságára. Ez utóbbi bizony távol áll attól a modern befogadói magatartástól, amely a művész üzenetének alapos elemzés útján történő előállítását, vagy naivabb olvasó esetén a szimpatikus szereplővel való lélektani azonosulást jelenti.

Érdekeselek a kézirat népnyelvű parómiái is, bár Pápai Páriz Ferenc fordítói és szótárirói munkásságának fényében ezeknek száma jelentéktelennek tűnhet. Az előbbieken már idézett, a magányosságról szóló bölcsmondáshoz magyar nyelvű magyarázatot fűzött, jöllehet nem keresett magyar megfelelő a közmondások közül:

²² Szenci Molnár Albert szövegkiadói munkásságának áttekintéséhez lásd P. VÁSÁRHELYI Judit, *A filológia diadala: Szenci Molnár Albert szövegkiadásai = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, 2012, 281–293. Példaként a *Postilla Scultetica* előszavában olvasható észrevételét említhetjük az addigi postilláskönyvek elavultságáról: VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Budapest, Akadémiai, 1985, 42–43; híres a *Psalterium* előszavában olvasható megjegyzése is a régiek szegényes rímtechnikájáról: HORVÁTH Iván, „Számítalan az soc vala vala vala” = *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1978, 183–189.

²³ A teljesség igénye nélkül: Bod Péter, *a historia litteraria művelője*, szerk. Tüskés Gábor, Budapest, Universitas, 2004; RÁCZ Emese, *Bod Péter egyháztörténetének egyik forrása: Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi kollégiumtörténete = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában: A nagyenyedi és magyarigeni 'Bod Péter háromszáz éve' konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete*, szerk. GUDOR Bontond, KURUCZ György, SEPSI Enikő, Budapest, KRE – LHarmattan, 2012, 96–107.

²⁴ RÉVÉSZ Imre, *Comenius unokája: Daniel Ernestus Jablonski születésének háromszázados évfordulójára*, Századok, 1962/1–2, 1–24.

²⁵ *Scrinolum*, 325r.

„Hiszen az egy fejére vagyon gondgya”.²⁶ Egy másik helyen francia szólást idéz: „Du [!] chiche main bon fromage”, azaz „Fukar kézből jó sajt”.²⁷ Az idézet alapján Pápai Páriz franciatudása ekkor még nem lehetett biztos, hiszen durva nyelvtani hibát vétett, a *main* (kéz) szó ugyanis nőnemű. Az idiomatikus kifejezésekhez viszont már jó érzéke lehetett. Itt jegyezném meg, hogy a kézirat nem túl jelentékenynek tartott harmadik gazdája, Szilágyi József kifejezetten hajlamos volt latin bölcsmondásokat frapáns megfogalmazásban magyarra átültetni – talán Pápai Páriz jegyzeteiben is talált ehhez biztatást: „Mille mala malos affligunt” / „A’ rossznak sok nyavalyai vadnak.”²⁸

A jegyzetek között meglepően kevés olyan van, amelyek kifejezetten Pápai Páriz későbbi irodalmi munkássága felé mutatnak. Ezért mindenképpen meg kell említeni azt a bosszúállás fogalmával (*Vindicatio*) kapcsolatos idézetet, amely a hugenotta ifj. Pierre Du Moulin *La Paix de l’âme* című művéből, vagyis a *Pax animae* eredetijéből származik, és így hangzik: „La meilleure victoire sur un ennemi, c’est de le rendre nostre ami. C’est une double victoire, car par là on surmonte son ennemi et soy mesme. P. du Moulin de la Paix de l’Ame Liv. V. chap. 1.”²⁹ Vagyis: „A legjobb győzelem, amelyet ellenség felett arathatsz, az, ha a barátoddá teszed. Ez ugyanis kettős győzelem, hiszen általa nemcsak az ellenséget, hanem saját magadat is legyőzöd.” Szintén érdekes az a még nem azonosított eredetű jegyzet is, amelyben *Conventus* címszó alatt Pápai Páriz különböző törvényhozó és bírói tanácskozó testületekről értekezik a zsidó Szanhedrintől kezdve a londoni és párizsi parlamentig (utóbbi nem országgyűlés volt, hanem elsőfokú bíróság).³⁰ Ez is egy apró adalék Pápai Páriz Ferenc franciás érdeklődéséhez.

Végül érdemes bemutatni az orvosi és farmakológiai tanulmányai felé mutató bejegyzéseit. Ezek egy része az orvoslás etikai vonatkozásaival kapcsolatos közhely. Az *Abstinentia* címszó alatti idézetekből megtudjuk, hogy a mértékletesség gyógyít: „Aurelius Imperator aegrotans nunquam medicum advocabat, sed sola inedia se curabat”.³¹ (Amikor betegeskedett, Aurelius császár sosem fordult orvoshoz, hanem egyedül koplalással gyógyította magát.) A *Medicina* közhelye alá pedig ezt az epigrammát jegyezte fel: „Non furtum facies, iuristis scribitur haec lex, / Haec: Non occides, pertinet ad medicos”.³² (Ne lopj: ezt a törvényt a jogászoknak írják elő, az pedig, hogy ne ölj, az orvosoknak szól.) Fontos művelődéstörténeti adalékok lehetnek még az orvosbotanikai feljegyzések és vegytani vagy orvosi receptek. Megtudjuk például, hogyan lehet megszabadulni a kertek kártevőjétől, a vakondoktól,³³ vagy ho-

²⁶ Uo., 40r.

²⁷ Uo., 53r.

²⁸ Uo., 360r.

²⁹ Uo., 364v.

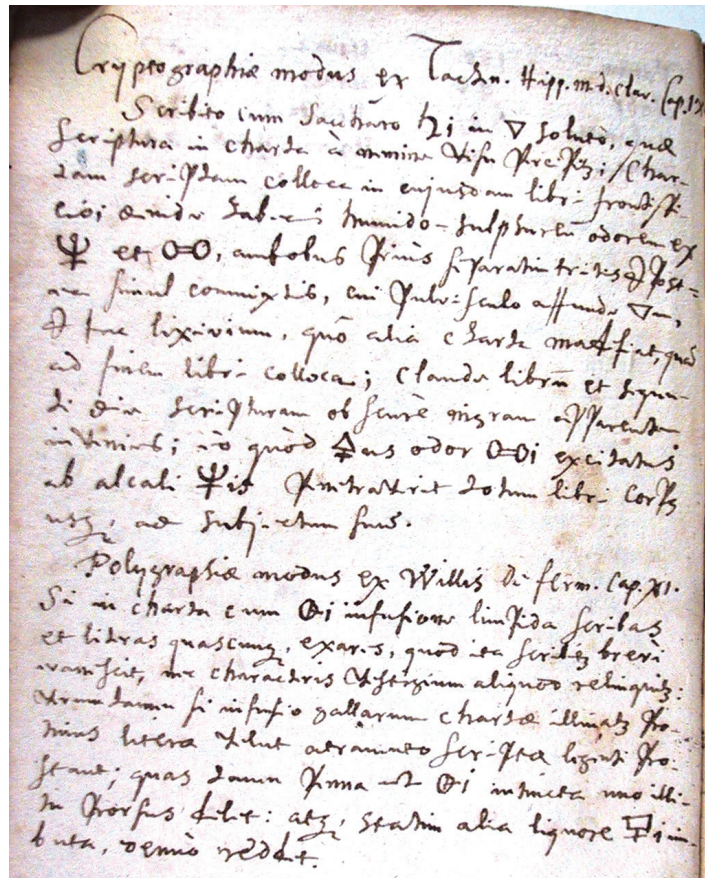
³⁰ Uo., 215v.

³¹ Uo., 367v.

³² Uo., 441v.

³³ Uo., 56v.

gyan lehet papírragasztáshoz német csirizt (*colla Tedescha*) készíteni.³⁴ A leginkább elgondolkodtató talán az index utolsó levelének verzóján, tehát egészen elől olvasható két, láthatatlan tinta készítésére szolgáló recept, amelyekben jól kivehetők az egyes hozzávalók alkímiai jelei. Sokatmondó, hogy ezek orvosi művekből származnak:

4. kép

Láthatatlan tinta receptje Pápai Páriz Ferenc kezétől ([16])

A fenti kézirat átirata:

Cryptographiae modus ex Tachen[ii] Hipp[ocrate]³⁵ m[edicinae] d[octoris]
clar[issimi] Cap. IX.

³⁴ Uo., 48v.

³⁵ Otto TACHENIUS, *Antiquissimae Hippocraticae medicinae clavis manuali experientia naturae fontibus elaborata*, Francofurti, imp. Joh. Petri Zubrodt, 1673, 194–195. Ez a mű nem összekeverendő a szerző másik, hasonló című könyvével: Otto TACHENIUS, *Hippocrates chemicus, qui novissimi viperini salis antiquissima fundamenta ostendit*, Venetiis, typis Combi et La Nou, 1666.

Scribito cum sacharo [plumb]i in [aqua] soluto, quae scriptura in charta a nemine visu percipit[ur]; chartam scriptam colloca in cujusdam libri frontispicio; deinde habeas humido-sulphureu[m] odorem ex [mercurio] et [arsenico], ambobus prius separatim tritis et postea simul commixtis, cui pulvisculo affunde [aqua]m, et fac lixivium, quo alia charta madefiat, qua[m] ad finem libri colloca; claude libru[m] et sequente die scripturam obscure nigram apparente[m] invenies; eo quod [sulphur]ans odor [arsenic]i excitatus ab alcali [mercur]is penetraverit totum libri corp[us] usque ad subjectum suu[m].

(Titkosírási módszer a kiváló orvosdoktor, Tachenius *Hippocrates*ének 9. fejezetéből.

Vízben oldott ólomacetáttal írd, hogy a papírra írottakat senki se lássa. Az így írt papírt ragaszd egy könyv címlapjára. Ezután készíts nedves kénegőzt³⁶ higanyból és arzénből, miután mindkettőt külön-külön megőrölted, majd összekeverted, porukat oldd fel vízben, és készíts lúgot, áztass bele egy másik papírlapot, és ragaszd a könyv végébe. Csukd be a könyvet. Másnapra az írás mélyfeketén láthatóvá válik, mivel az arzénos kénegőz a higany sójától stimulálva átjárja a könyv testét egészen a címéig.)

Polygraphiae modus ex Willis de ferm[entatione] Cap. XI.³⁷ Si in charta cum [vitriol]i infusione limpida scribas et literas quascum[qu]e exares, quod ita scribi[tur] brevi evanescit, nec characteris vestigium aliquod relinquit[ur]: verum tamen si infusio gallarum chartae illinat[ur] protinus litera velut atramento scripta legenti prostant; quas tamen penna et [vitriol]i intincta uno illitu prorsus delet: at[que] statim alia liquore [tartar]i imbuta, denuo reddet. (Módszer titkosíráshoz Willis erjedésről szóló művének 11. fejezetéből. Ha átlátszó vitriolos oldattal bármilyen betűket papírra írsz, amit így írtál, rövid idő múlva eltűnik, és semmi nem marad az írásjegyekből. Ha viszont gubacsból készült főzetet kensz a papírra, azonnal eltűnnek az olvasónak a betűk, mintha fekete folyadékkal írták volna őket; aztán vitriolba mártott tollal átkenve egyből ki lehet törölni, majd borköves oldatba áztatva ismét elő lehet hívni őket.)³⁸

³⁶ Vagy kénes szagot. Az idézett Tachenius-recept szerint *auripigment* (sárga arzén-szulfid) és *calx viva* (égett mész) összekeverésével hozható létre. Az eljárás már nem a reneszánsz alkímián alapszik, hanem Johan Baptista van Helmont sav-bázis elméletén. Lásd Antonio CLERICUZIO, *Tachenius, Otto = Alchemie: Lexikon einer hermetischen Wissenschaft*, hg. Claus PRIESNER, Karin FIGALA, München, Beck, 1998, 356–357; William R. NEWMAN, Lawrence M. PRINCIPE, *Alchemy Tried in the Fire: Starkey, Boyle, and the Fate of Helmontian Chymistry*, Chicago, The University of Chicago Press, 2002.

³⁷ Thomas WILLIS, *Diatribae medico-philosophicae: Quarum prior agit de fermentatione, sive de motu intestino particularum in quovis corpore, altera de febribus, sive de motu earundem in sanguine animalium*, Amsterdam, Gerbrandus Schaghen, 1663, 88.

³⁸ *Scriniolum*, [16]. Egyébként mind a *cryptographia*, mind a *polygraphia* terminusa pontatlan ebben az esetben. Az írás fizikai és kémiai elrejtésének módjait is magában foglaló tudományt *steganographiának*

Jó volna tudni, írt-e bármit is Pápai Páriz ezzel az eltűnő tintával, és érezte-e például veszélyben magát és feljegyzéseit peregrinációja közben a református felekezethez való tartozása miatt. Naplója nem erről tanúskodik, sőt ő maga kifejezetten érdeklődött a katolikus emlékművek és népi vallásosság jelenségei iránt – kétségtelen szimpátiával örökítette meg, ahogy a dunai hajósok Linznél egy veszélyes folyószakasz leküzdése után Szent Miklósnak adtak hálát³⁹ –, sőt 1674-es baseli fokozatszerzése után egy Rheinfelden nevű településen kapucinus szerzeteseknél szállt meg.⁴⁰ Az viszont igaz, hogy peregrinációja közben is értesült a Franciaországban, a Németalföldön és a Magyar Királyságban zajló protestánsüldözésekről.⁴¹

Végül egy megfigyelésemet szeretném itt megosztani. Amikor alkalmam nyílt a Teleki Tékában kézbe venni a kéziratot, feltűnt, hogy az első számozatlan ívfűzet, az 1–39., az 563–594., és még néhány elszórtan bekötött levél másfajta papírból van, mint a kézirat többi része. A kézirat nagyobbik része finom papirosra készült, amelyen jól kivehető a merítőszita mintázata, míg az említett levelek sokkal durvább papírból készültek.⁴² Ezen a durvább papíron kizárólag Pápai Páriz Ferenc kézírása látható. Az 563–594. leveleken a naplója olvasható, míg az első számozatlan ívfűzetben vegyes, a *loci communes*hez nem tartozó feljegyzései vannak, illetve itt található az általa készített címlap és az index is. Az 1–39. számozott levelek a legizgalmasabbak, ez ugyanis a Szenci Molnár Albert által Benz nomenclatúrája alapján készített közhelygyűjtemény eleje, vagyis elvben Szenci Molnárnak kellett leírnia. Igen ám, csak hogy ezekbe a közhelyrubrikákba ő maga nem írt semmit, részben üresen maradtak, részben később Pápai Páriz írt ide néhány idézetet. A közhelyek szabályos betűkkel kiírt címének leírásakor Páriz valamennyire akár utánoszhatta is Molnár címszavainak kézírását. Ez viszont azt kell hogy jelentse, hogy Pápai Páriz, amikor új leveleket kötött a kéziratba, valamiért úgy érezte, hogy le kell cserélnie a közhelygyűjtemény elejét – talán elrongyolódott a használatától –, és mintegy restaurálnia kell azt saját kezével. Benz nomenclatúrájával összevetve látjuk, hogy hű maradt az eredeti szerkesztéséhez, ami jól rávilágít arra, mennyire becsülte Szenci Molnár Albert kéziratát, meg ha a mai felfogásunkkal összeegyeztethetetlen nemcsak az, hogy belejegyzetelt

hívták. A szöveget Bobory Dóra és Láng Benedek segített értelmezni, illetve Bobory Dóra ezenfelül Tachenius idézett művét is azonosította, és segített tájékozódni a kérdés szakirodalmában. Ezúton mondok köszönetet nekik.

³⁹ PÁPAI PÁRIZ, *Békességet magamnak, másoknak*, 167.

⁴⁰ *Uo.*, 162.

⁴¹ *Uo.*, 163, 169. Vö. TÓTH Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében: Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*, Budapest, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont ITI, 2023, 335–347.

⁴² Az első számozatlan ívfűzetben ([1–16]), a *loci communes* 1–39. levelein és Pápai Páriz naplóján (563–594) kívül még a következő utólag betoldott leveleket találjuk a kéziratban: 135, 237–238, 270, 409–410, 501–502. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Ősz Sándor Elődnek, aki segített megfigyelésemet pontosítani.

a dokumentumba, hanem az is, hogy egyáltalán magával vitte egy kockázatos útra. Mindenesetre az, hogy nem elégedett meg a Sturm előírásait követő „természetes rend”-del, amelynek eredetét már talán nem is ismerte, és alfabetikus indexszel tette kereshetővé a kivonatokat, jelzésértékű lehet: saját magától már nem várta el, hogy fejben tartsa a teremtés, az isteni üdvtörténet és az emberi cselekvés egészét leíró rendet.

Összegzőképpen elmondható, hogy Pápai Páriz Ferenc bejegyzései kevesebb izgalmat tartogatnak a kézirat Szenci Molnár Alberthez köthető rétegéhez képest, abból ugyanis világosabban kirajzolódik, hogyan vált a közhelygyűjtés az evangélikus Strassburg diákja számára sokkal személyesebb üggyé, és hogyan fordult érdeklődése a magyarországi humanizmus és a kálvinista üldöztetéstapasztalat, valamint az ezekkel kapcsolatos teológiai kérdések felé, de a későbbi életművel is több ponton találkoznak a jegyzetek. Pápai Páriz Ferenc jegyzetei iskolásabbak, és csak néha tűnik fel bennük a későbbi szótáríró, az egyháztörténet-író vagy éppen az orvos. Ennek ellenére a kézirat materiális vizsgálata még sok érdekességet tartogathat a kora újkori szöveghasználattal kapcsolatban.

FÜGGELÉK

Szenci Molnár Albert közhelygyűjteményének részei és osztályai

Pars I. De Deo et Natura	Pars II. De Actionibus Hominum	Pars III. [De artibus]
1. Divina 2. Naturalia 3. Mundana, Coelestia 4. Elementaria, Meteorologica 5. Terrestria 6. Ex terra crescentia 7. Animata irrationalia 8. Humana 9. Corpus hominis ejusque Accidentia 10. Anima hominis vegetativa 11. Sensitiva facultas exterior 12. Sensus interiores 13. Locomotiva facultas 14. Rationalis anima 15. Voluntas et affectus	16. Facultas Conatus 17. Ecclesiasticae Res, et Actiones 18. Politicae res et actiones 19. Munera publica 20. Conventus et Judicia 21. Status reipublicae pacis aut belli tempore 22. Oeconomicae res et actiones 23. Res familiaris 24. Finis actionum Humanarum bonum ejusque genera 25. Iusticia Universalis 26. Particularis iusticia distributiva communis 27. Specialis distributiva Iusticia 28. Commutativa Iusticia 29. Fortitudo 30. Temperantia 31. Prudentia	32. Artes liberales et primum logicae 33. Physicae et mathematicae Scientia 34. Ethicae disciplinae 35. Mechanicae artes 36. Ludicrae et vanae artes

FÖRKÖLI GÁBOR
egyetemi adjunktus
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régi Magyar Irodalom Tanszék
Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézete
Centre for the History of Renaissance Knowledge
forkoli.gabor@btk.elte.hu

The Commonplace-Book of Albert Szenci Molnár and Ferenc Pápai Páriz

Abstract: This essay discusses the handwritten commonplace book of the Hungarian Calvinist intellectual Albert Szenci Molnár (1574–1634), who modelled his notebook on the method of Johann Benz, professor in Strassburg. Adapting his teacher’s system of subject headings, Szenci Molnár focused his attention more and more on matters that he personally considered to be important, such as Hungarian humanism and Calvinist communion theology. The main part of the essay shows how the commonplace-collection was used and augmented by its second owner and scribe, Ferenc Pápai Páriz (1649–1716), son of the court preacher of the Prince of Transylvania. Pápai, who, after graduating in medicine at Basel, served as Professor of Ancient Greek in Nagyenyed (Aiud, Romania), and became famous for publishing an updated version of Szenci Molnár’s Latin-Hungarian dictionary. He carried the notebook with him during his Western European study trips. Although the materials gathered by him under the commonplace headings point towards less autonomous choices and interests, the entries can be linked to relevant fields, including phraseology, lexicography, bibliography and *historia litteraria*, medicine, medical botany, and chemical recipes. The material analysis of the document suggests that Pápai Páriz not only bound additional leaves to the manuscript, but he also reconstructed its damaged first section. Through his work, Pápai Páriz preserved and partially (re)created, one of the most important ego-documents of early Hungarian literature.

Keywords: commonplacing, notetaking, excerpts, dictionaries, *historia litteraria*

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)